

ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 32:[159.923.2+316.75]

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2024.2.29>

Гручман Є. П.

*асистент кафедри теоретичної та практичної психології
Національного університету «Львівська політехніка»*

ПОЛІТИЧНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

POLITICAL SELF-DETERMINATION AS A SUBJECT OF SCIENTIFIC RESEARCH

Політичне самовизначення набуває все більшого значення в сучасному дискурсі, тісно переплітаючись з індивідуальною активністю, соціально-політичною динамікою та формуванням колективної ідентичності. Спираючись на міждисциплінарні знання з психології, соціології та політології, ця стаття пропонує комплексне дослідження природи та наслідків політичного самовизначення. Синтезуючи вітчизняну та міжнародну науку, дослідження заглиблюється в різні інтерпретації політичного самовизначення.

Ключові теми, що розглядаються в статті, включають роль самовизначення у формуванні політичної свідомості, вплив соціальної ідентичності та ідеологічної приналежності на індивідуальне самосприйняття, а також складний взаємозв'язок між особистою автономією та колективною приналежністю. Крім того, у дослідженні розглядаються ширші соціально-політичні наслідки самовизначення, такі як його вплив на політичну соціалізацію, динаміку лідерства та формування політичних ідеологій.

Через критичний аналіз наукових поглядів, зокрема таких відомих дослідників, як А. Краснякова та Г. Циганенко, у статті підкреслюється багатовимірний характер політичного самовизначення та його глибоке значення у формуванні індивідуальних переконань, поведінки та політичних орієнтацій. Розглядаючи динамічну взаємодію між індивідуальною свідомістю та суспільно-політичною динамікою, у дослідженні демонструється трансформаційний потенціал активних та залучених громадян у формуванні курсу політичного розвитку.

У даній статті пропонується детальне та ґрунтовне розуміння політичного самовизначення як складного і динамічного процесу, що перетинається з різними факторами, включаючи особистий досвід, соціальну ідентичність та ідеологічні рамки. Синтезуючи різні наукові точки зору, дослідження сприяє глибшому розумінню складної природи політичного самовизначення та його постійної актуальності в сучасному суспільстві.

Ключові слова: політичне самовизначення, соціальна ідентичність, ідеологічна приналежність, політична свідомість, колективна ідентичність, соціально-політична динаміка.

Political self-determination is becoming increasingly important in contemporary discourse, closely intertwined with individual agency, socio-political dynamics, and collective identity formation. Drawing on interdisciplinary knowledge from psychology, sociology, and political science, this article offers a comprehensive study of the nature and consequences of political self-determination. Synthesizing domestic and international scholarship, the study delves into the various interpretations of political self-determination.

Key themes discussed in the paper include the role of self-determination in shaping political consciousness, the impact of social identity and ideological affiliation on individual self-perception, and the complex relationship between personal autonomy and collective belonging. In addition, the study examines the broader socio-political implications of self-determination, such as its impact on political socialization, leadership dynamics, and the formation of political ideologies.

Through a critical analysis of scholarly views, in particular those of such well-known researchers as A. Krasnyakova and H. Tsyganenko, the article emphasizes the multidimensional nature of political self-determination and its profound significance in shaping individual beliefs, behavior, and political orientations. By examining the dynamic interaction between individual consciousness and socio-political dynamics, the study demonstrates the transformative potential of active and engaged citizens in shaping the course of political development.

This article offers a detailed and thorough understanding of political self-determination as a complex and dynamic process that intersects with various factors, including personal experience, social identity, and ideological frameworks. By synthesizing different scholarly perspectives, the study contributes to a deeper understanding of the complex nature of political self-determination and its ongoing relevance in contemporary society.

Key words: political self-determination, social identity, ideological affiliation, political consciousness, collective identity, socio-political dynamics.

Вступ. В умовах українського сьогодення все актуальнішою стає тема політичного самовизначення. Виховання протягом кількох поколінь молоді, яка все частіше позиціонувала себе як пацифістів, аполітичних та громадян, громадян «поза політикою», зрештою сформувало надзвичайно складне суспільство, яке може по-справжньому консолідуватися тільки у гострих кризових ситуаціях, за інших

умов – спостерігається його фрагментарність. Від політичного вподобання, самовизначення та вибору залежить те, у яких соціально-політичних умовах буде розвиватися соціум. З одного боку, старі, радянські, російські наративи постійно формували уявлення про нечесних політиків, про те, що влада це «завжди брудно» чи «влада завжди краде і бреше». Таким чином, ці переконання навчали вибирати

серед усіх кандидатів не найкращого, морального, чесного, освіченого, а когось, хто цілком ймовірно підходить під вже сформовані стереотипи. З іншого боку, спостерігаючи на розвитком демократичних країн, приходиться усвідомлення, що формування настанов щодо професійності та відповідальності політиків перед своїм електоратом можливе, і оскільки ці політики приходять до влади шляхом прозорих, демократичних виборів – виховання політичної грамотності та компетентності серед населення також цілком реальне, хоч і потребує багато часу та зусиль. Частково складність цього процесу можемо пояснити тим, що здебільшого, політичне виховання та політична самосвідомість довгий час перебували на периферії розвитку особистості, а отже сформувалося переконання особистого безсилля та відсутність потреби розвивати політичну грамотність.

З дитинства уявлення про політику формувалося доволі поверхнево, точно так само як і знання про функціонування політичних інститутів та роль політичних процесів у житті та добробуті особистості у зрізі того суспільства, у якому вона прагне самоздійснення. У кілька хвилин революційних і буремних часів, які переживала Україна, починаючи, приблизно від часів революції на граніті, і до сьогодні – активної російсько-української війни, поступово починає формуватися уявлення про вагомість розвитку української політичної культури, політичної свідомості та ідентичності нації. Це стає важливим не тільки у контексті індивідуального розвитку, але й у контексті національної безпеки. Все частіше піднімається питання гідного патріотичного виховання, як вагомого компонента формування політично свідомої особистості, розвивається громадський активізм, формуються осередки політично свідомих громадян України. Попри певну ентропію, все-таки відбувається оновлення, свого роду відродження української політичної культури та ідеї, які безпосередньо пов'язані із політичними очікуваннями та самовизначенням особистості. Отже, можемо стверджувати, що тема політичного самовизначення є актуальною та потребує детального аналізу та дослідження у контексті розвитку української політичної культури сьогодення.

Мета і завдання статті. Мета статті полягає у аналізі теоретико-методологічних підходів до поняття політичного самовизначення. Завдання можна сформулювати наступним чином: визначити актуальність та важливість дослідження політичного самовизначення, як фактору впливу на політичну свідомість; провести комплексний огляд та аналіз існуючих теоретичних підходів та концептуальних положень щодо політичного самовизначення в науці; визначити та критично оцінити ключові виміри та компоненти, які складають політичне самовизначення, відрізняючи його від суміжних понять, таких як суверенітет, автономія та незалежність; сформулювати точне та деталізоване визначення політичного самовизначення, що охоплює його різні аспекти та прояви, беручи до уваги історичну, правову та соціально-політичну складові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У процесі проведення теоретичного аналізу феномену політичного самовизначення нами було проаналізовано ряд українських та закордонних досліджень, які у певній мірі дозволяють розкрити суть поняття політичне самовизначення. Йдеться про роботи таких дослідників як: А. Антоненко, Л. Кияшко, В. Мельниченко, Г. Циганенко, О. Свідерська та інших. У контексті зарубіжного досвіду вивчення політичного самовизначення виокремлено науковий доробок Р. Раянк, Е. Деці, Т. Кессер, А. Шедлер, К. Каллахона, Б. Гентрі та інших.

Методи дослідження. У ході дослідження, основну увагу було зорієнтовано на теоретичних методах опрацювання та аналізу наукової інформації. Було проведено аналіз та синтез, з метою пошуку та відбору науково обґрунтованої інформації про поняття та підходи до розуміння поняття політичного самовизначення та на основі набутої інформації – формування вичерпного та повноцінного розуміння поняття політичного самовизначення.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до розгляду поняття політичного самовизначення, варто зосередити увагу на самому понятті «самовизначення». Загалом до поняття самовизначення існує чимало підходів, основні положення яких відображені у рамках психології, філософії, соціології, культурології, політології, економіки та педагогіки [6]. Самовизначення окреслює можливість та потенціал особистості у контексті змістовного (наповненого сенсами) ставлення людини до себе і оточуючого світу. Самовизначення здебільшого трактується як формування усвідомленого погляду на ту чи іншу життєву ситуацію, який ґрунтується на здатності людини самостійно формувати сенс життя, на основі набутого зовні досвіду [5]. Отже самовизначення є свідомим конструктом особистості, який формується на основі її досвіду, поглядів, переконань, критичності та світогляду. Усе це в комплексі впливає на повсякденне життя, поведінку особистості, її соціальну та політичну сферу.

З іншого боку, самовизначення трактують через призму ідентифікації, групової приналежності чи розуміння власного «Я», подолання людиною певних комплексів, процесу сепарації, чи адаптації. У контексті останнього адаптацію можна розглядати як процес формування власного стилю та стратегії життя, тоді як подолання індивідами певних комплексів підкреслює психологічний аспект самовизначення, припускаючи, що він передбачає подолання внутрішніх бар'єрів і досягнення почуття особистої спроможності [8]. Ця перспектива підкреслює трансформаційний потенціал самовизначення, оскільки люди прагнуть примирити свою внутрішню боротьбу і знайти шляхи до самореалізації. Концепції сепарації та адаптації також дають цінне розуміння динамічної природи самовизначення. У той час як сепарація може передбачати відхід від обмежувальних соціальних норм чи ідентичностей, адаптація передбачає процес узгодження індивідуальних прагнень із зовнішніми реаліями. Завдяки цим процесам індивіди виробляють власні унікальні стилі

та стратегії подолання життєвих викликів, формуючи таким чином свій соціальний характер та ідентичність.

У контексті ідентифікації та групової приналежності підкреслюється роль соціальної ідентичності у формуванні самосвідомості індивідів та їхнього місця в суспільстві. Так, Г. Циганенко підкреслює важливість розуміння власного «Я», припускаючи, що самовизначення передбачає не лише утвердження індивідуальної автономії, а й навігацію у складних мережах соціальних відносин і культурних норм. На думку авторки, самовизначення можна розглядати як процес формування «соціального характеру» особистості під впливом соціокультурних факторів [10].

Важливим чинником політичного самовизначення є політична соціалізація, яка є основним процесом, спрямованим на забезпечення ефективності функціонування особистості у сучасному громадянському суспільстві. Цей процес відбувається за допомогою засвоєння і прийняття людьми норм, цінностей та моделей соціально-відповідальної поведінки [1, с. 14]. Між поняттями політичної соціалізації та самовизначення існує перманентний зв'язок, який зберігається протягом усього політичного життя людини [2]. Попри значний вплив з боку політичних сил, політична соціалізація не лише стає частиною особистості, а й опосередковано впливає на особистість під впливом мисленнєвих процесів, які у свою чергу формують неповторну систему уявлень про політичну систему, власне місце у ній та погляди на оптимальний політичний устрій у державі. Ще одним чинником, який впливає на політичне самовизначення є феномен політичного лідерства. Особливості реалізації політичних програм елітою, особливості комунікації, стилі лідерства та інші фактори впливу залишають доволі значний слід у формуванні самовизначення, у тому числі і політичного.

Поняття політичного самовизначення, як і більшість термінології, пов'язаної із політичною діяльністю є доволі розмитим, адже різноманітні підходи до його трактування опираються на певні контексти. Наприклад, у наукових публікаціях ми часто зустрічаємо певну плутанину у термінологічному розумінні низки понять: політична поведінка, політична участь, політична активність, політична дія, політичний процес, політична орієнтація та політичне самовизначення [7, с. 28]. С. Походенко акцентує, що інколи для означення одного і того ж процесу використовуються різні значення, що у сукупності створює певні труднощі у систематизації та розробці досліджень відповідної тематики, ускладнює, або ж унеможлиблює порівняння результатів раніше отриманих емпіричних даних.

Л. Кияшко політичне самовизначення розглядає як прояв політичної активності з метою реалізації особистісної функції як члена суспільства, та можливості її впливу на політичні процеси в країні [2]. Авторка наголошує на тому, що даний процес зумовлюється необхідністю особистістю засвоювати стійкі принципи, норми, переконання, настановлення, мотивацію та навички політичної участі.

Розглядаючи складну природу політичного самовизначення, Л. Кияшко підкреслює значення політичної діяльності як засобу реалізації ролі індивіда в суспільстві. Центральним у цій концепції є розуміння політичного самовизначення як чогось більшого, ніж пасивний стан буття; скоріше, це активна взаємодія з соціально-політичним середовищем, спрямована на здійснення значущих змін. Розглядаючи політичне самовизначення як динамічний процес набуття і застосування політичних принципів, норм, переконань і навичок, Л. Кияшко підкреслює ключову роль індивідів у формуванні траєкторії політичних процесів у своїх країнах. Ця думка підкреслює невід'ємну активність громадян у просуванні політичних змін і наголошує на необхідності виховання поінформованих та активних громадян як наріжного каменю демократичного врядування.

А. Краснякова, в процесі детального аналізу умов та особливостей формування політичного самовизначення, акцентує увагу на тому, що даний процес виступає як важлива передумова для формування здатності особистістю усвідомлено діяти з метою впливу на соціально-політичні процеси, зокрема на такі сфери: соціальну мотивацію, потребу самореалізації та розвиток високого рівня громадянської відповідальності. Дослідниця акцентує увагу на тому, що особистість за допомогою усвідомленої, активної діяльності визначає провідний вектор розвитку політичного самовизначення і в силу власних можливостей та поглядів намагається впливати на нього [2].

Спираючись на висновки А. Краснякової, стає очевидним, що формування політичного самовизначення нерозривно пов'язане з розвитком ключових якостей, необхідних для активної громадянської позиції. Дійсно, аналіз її досліджень підкреслює ключову роль соціальної мотивації, наголошуючи на важливості почуття обов'язку та прихильності до добробуту своїх громад у формуванні політичної активності індивідів. Крім того, акцент на необхідності самореалізації підкреслює глибоко особистісний вимір політичного самовизначення, висвітлюючи прагнення індивідів до автономії та самореалізації в соціально-політичній сфері. Також, розгляд громадянської відповідальності підкреслює етичний імператив для індивідів активно сприяти покращенню суспільства, тим самим посилюючи взаємозв'язок між індивідуальною активністю та колективним благополуччям. У своєму аналізі А. Краснякова висвітлює динамічну взаємодію між індивідуальною свідомістю та соціально-політичною динамікою, підкреслюючи трансформаційний потенціал поінформованих та залучених громадян у формуванні курсу політичного розвитку.

Г. Циганенко, зосереджує увагу на індивідуальних передумовах політичного самовизначення: структурування системи ціннісних орієнтації, здатність до соціальної рефлексії, досягнення відповідного рівня самосвідомості та самооцінки [10]. Також, дослідниця трактує поняття політичного самовизначення, через призму політико-ідеологічного формування особистості, в межах якого відбувається поєднання

взаємозв'язаних складових, до яких можна віднести: відособлення особистості, навіть в контексті певної соціальної групи, водночас і ідентифікацію та входження індивіда в певну соціальну групу [10]. Отже, політичне самовизначення виступає процесом формування власних переконань про політичну дійсність на основі власного досвіду, водночас та переконань про політичну дійсність соціальної групи у якій вона перебуває.

Розширюючи аналіз наукового доробку авторки, стає очевидним, що індивідуальні передумови політичного самовизначення охоплюють багатогранний масив когнітивних, афективних і соціальних вимірів. Акцент Г. Циганенко на структуруванні системи ціннісних орієнтацій підкреслює основоположну роль індивідуальних переконань і принципів у формуванні політичної свідомості та поведінки. Крім того, розуміння здатності до соціальної рефлексії підкреслює важливість критичного мислення та рефлексивності в орієнтуванні в складних соціально-політичних ландшафтах. Твердження Г. Циганенко про досягнення належного рівня самосвідомості та самооцінки підкреслює важливість індивідуального розширення прав і можливостей та впевненості у відстоюванні своєї політичної позиції.

Трактування політичного самовизначення як нерозривно пов'язаного з політичним та ідеологічним становленням особистості дає можливість краще зрозуміти динамічний процес конструювання ідентичності в соціально-політичних контекстах, що відбувається в умовах сьогодення. З'ясовуючи складну взаємодію між індивідуальною ідентичністю та соціальною приналежністю, Г. Циганенко підкреслює діалектичну природу політичного самовизначення, в якому індивіди узгоджують своє відчуття себе в ширших колективних рамках. Такий підхід підкреслює реляційний характер формування політичної ідентичності, наголошуючи на взаємному впливі між індивідуальною автономією та соціальною приналежністю.

Можна дійти до висновку, що політичне самовизначення розуміється, як специфічна сфера самоусвідомлення, сферою відповідальності якої є політичний світогляд. Даний політичний аспект формується на основі як власних переконань та досвіду, так і на основі тої чи іншої політичної категорії, до якої належить особистість. Підтвердження даної тези можна віднайти у великій кількості наукових досліджень, де акцентується увага на тому, що політичне самовизначення розглядається як невід'ємне право особистості [11], як своєрідна можливість до набуття того чи іншого політичного статусу, який ґрунтується на міжнародних та національних нормативно-правових актах [12].

Важливим аспектом політичного самовизначення залишається можливість особистості до формування прихильності до тієї чи іншої політико-економічної ідеології, які у свою чергу впливають на формування її політичних поглядів [12; 3]. Саме в силу можливості такого взаємовпливу, важливо розглядати термін політичного самовизначення не лише у площині політики, чи психології, а зосереджуватися на

мультидисциплінарності даного феномену. Підкреслюючи важливість політичної ідеології у контексті формування політичного самовизначення, необхідно враховувати складну та різноманітну природу цього явища. Наприклад, цінним є твердження С. Райана про вплив політичних та економічних ідеологій та ідеологічних зобов'язань на індивідуальні та колективні політичні орієнтації. Дійсно, прихильність людей до тієї чи іншої ідеології відображає не лише їхні політичні вподобання, але й формує ширший світогляд та цінності.

По суті, дослідження С. Райана підкреслюють важливість підходу до концепції політичного самовизначення з міждисциплінарної точки зору, виходячи за вузькі методологічні рамки і охоплюючи різноманітний спектр факторів, що впливають на політичну свідомість і поведінку. В умовах суверенітету традиційні риси української ідентичності, такі як самоврядування, толерантність і ліберальне ставлення до держави, пережили відродження. Така зміна парадигми позиціонує державу як фасилітатора для людини і нації, на противагу традиційному уявленню про те, що людина і нація служать державі. Однак поряд із цим відродженням з'явилися прояви его – та громадоцентризму, коли зусилля та увага спрямовуються або на власний інтерес, або на колективне благополуччя громади, суспільства чи нації глибоко вкорінений в українській психіці [4, с. 46; 9].

Особливий інтерес становлять наукові дослідження В. Васютинського, О. Донченка, М. Слюсаревського, які розкривають соціальні та соціально-психологічні підвалини самовизначення особистості у широкому контексті масової політичної свідомості та поведінки. Науковці все частіше звертають увагу на об'єктивні соціальні та соціально-психологічні детермінанти, що формують політичні уподобання та афіліації як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях, спираючись на праці Е. Еріксона, В. Казміренка, Т. Ньюкомба, Д. Тернера та інших.

Розглядаючи внесок В. Васютинського, О. Донченка та М. Слюсаревського, стає очевидним, що їхні дослідження висвітлюють складний взаємозв'язок між індивідуальним самовизначенням та ширшою соціально-політичною поведінкою [9]. Зокрема, підкреслюють важливість розуміння індивідуального самовизначення у контексті масової політичної свідомості.

Також, ще одним потенційним аспектом політичного самовизначення вступає політичний вибір. По суті, політичне самовизначення втілює колективну волю людей і спільнот до утвердження своєї автономії та управління собою відповідно до своїх цінностей і прагнень. У цьому контексті політичний вибір постає як прояв індивідуальної волі, що відображає реалізацію права на активну участь у політичному процесі. Чи то біля виборчої скриньки, чи то в рамках громадських рухів люди використовують свою політичну волю, щоб впливати на процеси прийняття рішень, формувати державну політику та відстоювати свої колективні інтереси. Більше того, політич-

ний вибір виходить за рамки простого електорального рішення, охоплюючи цілий спектр контекстів прийняття рішень у політичній сфері. Від вибору політичних представників до схвалення політичних пропозицій індивіди орієнтуються в складному середовищі вибору, який в сукупності сприяє формуванню політичних результатів і структур управління.

Важливо, що політичний вибір слугує механізмом, за допомогою якого люди висловлюють свої цінності, переконання та уподобання, тим самим сприяючи формуванню та еволюції політичних ідеологій та рухів. Реалізуючи своє право на вибір, індивіди стверджують свою автономію та самостійність, підтверджуючи свою відданість принципам самоврядування та демократичної участі. У світлі історичних прецедентів та законодавчої бази, що окреслює політичне самовизначення як спільнот, так і окремих осіб, науковці з політичних, історичних та соціальних наук сходяться у визначенні політичного самовизначення. Воно трактується як процес, в ході якого група осіб, зазвичай з певним рівнем національної свідомості, береться за формування власної держави та обрання відповідного уряду. Водночас, з психологічної точки зору, політичне самовизначення розглядається як внутрішньоособистісний процес, що охоплює сприйняття, емоції, почуття, ідеї, мотиви, когнітивні процеси та поведінку. Воно передбачає артикуляцію та реалізацію власної соціально-політичної позиції та політичних поглядів, а також стратегічний вибір шляхів впливу на політичну сферу, актуалізуючи таким чином роль політичної сфери особистості.

Висновки. По суті, політичне самовизначення постає як динамічний процес, за допомогою якого індивіди утверджують свою автономію, формують свою політичну свідомість і визначають свої ролі в ширшому соціальному контексті. Такі науковці, як К. Маслюк, В. Легун, Г. Циганенко, висвітлюють різ-

номанітні інтерпретації самовизначення, підкреслюючи його роль у формуванні індивідуальної ідентичності, групового членства та соціально-політичних поглядів. З точки зору зарубіжних науковців, самовизначення охоплює процеси ідентифікації, групового членства та подолання внутрішніх бар'єрів, виділяючи його психологічний та соціокультурний виміри. Політичне самовизначення перетинається з різними факторами, включаючи політичну соціалізацію, динаміку лідерства та ідеологічні переконання. Такі науковці, як О. Білоцерківська, О. Жадан та І. Кияшко, підкреслюють глибокий вплив політичної соціалізації на політичний розвиток особистості, наголошуючи на зворотному зв'язку між політичною свідомістю та суспільно-політичними процесами. Аналогічно, А. Краснякова та Г. Циганенко підкреслюють важливість соціальної мотивації, самореалізації та громадянської відповідальності у формуванні політичної активності, вказуючи на трансформаційний потенціал поінформованих та залучених громадян.

Концепція політичного вибору постає як найважливіший прояв політичного самовизначення, що відображає автономію індивідів та їхню волю до активної участі в політичному процесі. Чи то через електоральні рішення, чи то через участь у громадських рухах, політичний вибір слугує механізмом вираження цінностей, переконань та уподобань, сприяючи еволюції політичних ідеологій та структур управління.

У світлі історичних прецедентів та правових рамок науковці зійшлися на визначенні політичного самовизначення, яке охоплює як колективний, так і індивідуальний виміри. З політичної точки зору, воно передбачає формування держав групами з почуттям національної свідомості, тоді як з психологічної точки зору, воно охоплює внутрішньоособистісні процеси, які формують соціально-політичні позиції та поведінку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білоцерківська, Н. Г. Соціальні відповідальність у контексті політичної соціалізації особистості. *Сучасні реалії та перспективи соціального виховання особистості в різних соціальних інституціях: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Харків, 25 листопада 2021р. С. 13–15.
2. Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації: монографія / за наук. ред. Л. О. Кияшко. м. Київ: Міленіум, 2014. С. 216.
3. Корсакевич, С. Політичне самовизначення молоді: соціально-психологічні особливості. *Проблеми політичної психології*, 2020. № 23, С. 183–194.
4. Кривошеїн, В. В. Вплив «революції гідності» на політичну та правову культуру українського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія «Політологія», № 2, 2016. С. 37–58.
5. Легун, О. Поняття самовизначення у психології. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 2019. № 7. С. 360–370.
6. Маслюк, К. Особистісне самовизначення як міждисциплінарна категорія. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*, № 9 (1), 2014. С. 182–190.
7. Походенко, С. В. Політичний вибір особистості як предмет психологічного дослідження. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 12: Психологічні науки: зб. наук. праць, 2012. – Вип. 37 (61). – С. 28–32.
8. Свідерська, О., Чорній, О. Психологічні особливості політико-ідеологічного самовизначення. *Вісник Національного університету оборони України*, № 6 (64). 2021. С.85–93.
9. Титаренко, Т. М., Лазоренко, Б. П., Редько, О. Ф., Половець, В. М., Шебанова, В. І., Гридковець, Л. М., Якобсон, П. Палагнюк ОВ Соціально-психологічні чинники формування соціальної відповідальності особистості: теоретико-методичні аспекти. *Pedagogy and Psychology*, 2015. С. 96–102
10. Циганенко Г. В. Соціально-психологічні механізми політико-ідеологічного самовизначення молоді: дис. канд. психол. наук: Київ, 2005. С. 236.
11. Beran, H. 'A democratic theory of political self-determination for a new world order' in Lehning, P. B. (Ed.). *Theories of Secession*, 2005. P. 32–59.
12. Ryan, C. Political Self-Identification and Political Attitudes. Undergraduate Honors Theses. *Psychology*, 57, 2017. P. 1–46.